

Különleges helyzetek és a joguralom határai: a kivételes állapot az alkotmányos demokráciákban

Az alkotmányos demokráciák egyik visszatérő problémája a különleges helyzetek és azok hatékony kezelésének kérdése. A dilemma kiindulópontja, hogy valamennyi alkotmányos demokrácia sajátja a jog, a szabadság és a biztonság^[1] folyamatos összeütközése, békeidőben is. Ennek háttere, hogy az egyes emberek szeretnék jogaik gyakorlását a lehető legszélesebb spektrumban érvényesíteni, míg az állam egyéb feladatai megvalósulása érdekében sokszor kénytelen e jogok korlátozásának eszközéhez nyúlni. Témám szempontjából a fent említett kettősség azért releváns, mert különleges helyzetekben ezek az értékek még látványosabban ütköznek össze. Ez akkor válik jogilag releváns kérdéssé, amikor az egyes emberek tulajdonát kártalanítás nélkül elvonják, vagy valakit eljárási garanciák nélkül, határozatlan ideig tartanak fogva, cenzúrázzák a sajtót, statáriumot vezetnek be, sérülnek az igazságszolgáltatáshoz kapcsolódó jogok, kijárási tilalmat rendelnek el, ezáltal a mozgásszabadságunkat korlátozzák stb. Abban az esetben, amikor a társadalom nagy része fél, a különleges helyzetekre adott állami reakció, a kivételes állapoti jogkorlátozás könnyebben elfogadható. A kérdés ugyanakkor az, hogy a kivételes állapotot a joggal való kapcsolata, avagy a jog hiánya jellemzi?^[2]

A kivételes állapot – mint a különleges helyzet kezelésének összefoglaló neve – alkotmányos demokráciákban előforduló fenti problémájának lényegét rendkívül jól foglalta össze Nomi Claire Lazar erről szóló művében.^[3] Lazar szerint a legtöbb alkotmányos demokrácia alkotmányi vagy speciális törvényi felhatalmazással rendelkezik a társadalmi és állami rend megóvása, egyúttal pedig a különleges helyzet elhárítása érdekében. Azon alkotmányos demokráciák, amelyek ilyen jogkörökkel nem rendelkeznek, különleges helyzetben a fenti intézkedéseket rögtönzött módon alkalmazzák, de a speciális jogi szabályozás hiányában

[1] A biztonság fogalma alatt a fenyegetésekkel, veszélyekkel szembeni hatékony védelmet értem, amely magába foglalja az állambiztonság, nemzetbiztonság és közbiztonság fogalmát is. Erről részletesen lásd: Ádám, 2005, 33.

[2] Agamben, 2005, 65.

[3] Lazar, 2009, 1–18.

ezt a kezelési módot is kivételes állapotnak nevezhetjük. A kivételes állapothoz kapcsolódó intézkedések azonban úgy is felfoghatók, mint az alkotmányos demokrácia értékei elleni támadások. Az örök dilemma ezzel összefüggésben az, hogy az alkotmányos demokráciák garanciáinak szükségszerűen felmerülő korlátozása a kivételes állapot kapcsán nem eredményezi-e végső soron magának az alkotmányos demokráciának a végét. Azt követően, hogy az állam részben vagy akár egészben feladta az alkotmányos demokrácia értékeit, vajon egy esetleges reparáció elegendő-e ahhoz, hogy ismételten ugyanarról a rendszerről beszélhessünk?

A másik oldalon viszont úgyszintén nem kevésbé elhanyagolható érvek találhatók. A különleges helyzet jelentős anyagi veszteséget és emberi életet követelhet, amelynek megelőzése érdekében kivételes intézkedések megtétele válhat szükségessé. A kérdés így akként is felvethető, miként menthető meg az alkotmányos demokrácia kivételes állapotban? Erre a kérdésre a jogirodalom két eltérő álláspontot képvisel. Az egyik kiindulópontja szerint a jogi normák csak rendes helyzetekre értelmezhetők, egyszerűen azért, mert a rendes jogrend idején alkalmazható szabályok nem érvényesek kivételes állapotban. A kivételes hatalom birtokában eljárók így a hagyományos normák felett állnak, ugyanis a – rendes jog szempontjából – nem érvényes szabályokat nem is lehet megsérteni. Ez a megközelítés az elvi kiindulópontja azon modernkori elméleteknek, amelyek a kivételes állapot jogon kívüli jellegét hangsúlyozzák.^[4]

A másik irányzat hívei szerint viszont a jog uralmának a különleges helyzetekre adott állami reakció során is érvényesülnie kell, vagyis a kivételes állapot – akár csak a normál jogrend – a jog uralma alatt áll. Érveik alapja, hogy az a jog, amely megalkuszik, nem csak morálisan, hanem jogilag is kompromittálódik, vagyis amint a jog teret enged a kivételességnek, maga is elveszíti jog jellegét. A kivételes állapot jogon kívüli jellegét erősítő irányzatot pedig azon az alapon támadják, hogy ha a jog teret enged a jogon kívüliségnek, akkor egy jogi fekete lyukat (*legal black hole*) hozna létre, amely biztosítja az intézkedésre jogosult számára a jogi kööttségektől mentes cselekvés lehetőségét, így végső soron hozzájárul az alkotmányos demokrácia leépítéséhez. Ennek megakadályozása érdekében az irányzat hívei a bíróságok kivételes állapotot jogvédő szerepét hangsúlyozzák.^[5] Jelen tanulmány célja, hogy a terjedelmi korlátokra is figyelemmel röviden bemutassa a különleges helyzetek kezelésének lehetséges megoldásait. Írásom végén bemu-

[4] A jogon kívüli intézkedések modelljének (*extra-legal measures model*) prominens képviselője Oren Gross, aki szerint különleges helyzetekben – amennyiben azok kezeléséhez feltétlenül indokolt – biztosítani kell az intézkedésre jogosult részére a „törvénytől való eltérés” (*„depart from the rule”*) lehetőségét. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy ez az álláspont nem egyezik meg teljes mértékben Carl Schmitt szuverén koncepciójával – ahol a szuverén (intézkedésre jogosult) az alkotmányos szabályokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyhatja –, hiszen a jogon kívüli intézkedések modelljének immanens eleme az intézkedések utólagos társadalmi jóváhagyása, avagy elutasítása (így az intézkedésre jogosult utólagos felelősségre vonása). Vö.: Gross, 2003, 1011, 1025.; Gross, 2005, 90–106.; Gross, 2008, 60–95.; Schmitt, 1922. A dolgozat során felhasználva és hivatkozva: Schmitt, 2005.

[5] Dyzenhaus, 2006, 7.; Dyzenhaus, 2005, 65–89.; Dyzenhaus, 2008, 33–59.

tatott modellek a bevezetőben ismertetett kettősségre kívánnak reflektálni. Vagyis arra, hogy a különleges helyzetekre adandó válaszok — melyeket az egyszerűség kedvéért kivételes állapotnak nevezek — során nem kizárólag a szabályozás alkotmányos megoldásai és a kivételes állapot jogi jellege a releváns kérdés, hanem az az igény, hogy a kivételes állapot ne válhasson az alkotmányos demokrácia lebontásának és a korlátlan politikai hatalom biztosításának eszközévé. Mielőtt erre a kérdésre rátérnék, igyekszem elvégezni a különleges helyzetek kategorizálását, valamint rámutatok mindezeknek a kivételes állapottal való kapcsolatára.

I. A KÜLÖNLEGES HELYZET

Az elmúlt években számtalan különleges helyzettel szembesültek az alkotmányos demokráciák, amely események újra és újra megerősítik a kivételes állapot vizsgálatának szükségességét. A váratlan, erőszakos cselekmények (pl.: a 2001. szeptember 11-i, a 2000-es évek elejének európai merényletei, vagy a 2015. novemberi párizsi, a 2016. március 22-i brüsszeli terrortámadások, a különböző határon belüli, vagy azokon átnyúló fegyveres konfliktusok), vagy elhúzódó válságok (pl.: gazdasági, természeti krízis, jelentős számú menekült érkezésének nem megfelelő kormányzati kezelése, vagy éppen egy fertőző vírus világjárvánnyá eszkalálódása) olyan különleges helyzetek, amelyek a rendes jog számára kihívást jelenthetnek. Kezelésük így sokszor a hagyományos alkotmányos eszközökkel nem, vagy csak jelentős késedelemmel lehetséges.

A kivételes állapottal kapcsolatos alkotmányjogi kérdés alfája és ómegája tehát, hogy milyen helyzet tekinthető valójában különleges helyzetnek, valamint, hogy ki jogosult dönteni ilyenkor.^[6] A különleges helyzeteknek számtalan formája lehet, legáltalánosabb szinten megkülönböztethetjük az erőszakos jellegű krízishelyzetet (ebbe a kategóriába tartozik a háború, a nemzetközi fegyveres összeütközések, lázadások és a terrortámadások), a gazdasági és társadalmi krízist, valamint a természeti katasztrófákat.^[7] Az egyes kategóriák közötti határozott cezúra megvonása sok esetben nehézkes. Előfordulhat ugyanis, hogy egy gazdasági krízishellyel szembeni védekezés végül erőszakos krízishelyzetbe torkollik.^[8] Ezek a különleges helyzetek tipikusan az intézkedésre jogosult azonnali reakcióját igénylik. Az azonnali válasz igénye miatt az erőszakos jellegű különleges helyzetekhez a természeti katasztrófa, mint különleges helyzet áll a legközelebb. A gazdasági, egyéb társadalmi krízisek ugyanakkor tipikusan hosszabb válaszadási lehetőséget biztosítanak.^[9]

[6] Posner – Vermeule, 2007, 45.

[7] Gross, 2003. 1011, 1025.

[8] Ezeket a különleges helyzeteket — amelyek egy korábbi különleges helyzet következményei — hívja a szakirodalom második generációs különleges helyzeteknek. Vö.: Kouroutakis, 2016.

[9] Gross – Ni Aoláin, 2006, 5.

Chowdhury szerint a különleges helyzetnek olyan mértékben kell kivételesnek lennie, hogy az egyéb, a jog által rendelkezésre álló hagyományos intézkedési lehetőségek már alkalmatlanok annak kezelésére.^[10] Általánosságban három különleges helyzetet különböztet meg: a szélsőséges politikai krízist (például fegyveres konfliktus vagy zavargás), a vis maiort, illetve a különleges gazdasági körülményeket (gazdasági krízist).^[11] A különleges helyzet továbbá leírható akként is, mint a nemzet létét fenyegető olyan veszély, amely hatással van a társadalom egészére, illetőleg az állam teljes területét vagy annak egy meghatározott részét érinti. Az alábbiak közül pedig minimum egy elem veszélyeztetettségének kell fennállnia ahhoz, hogy különleges helyzetről beszélhessünk: a lakosság fizikai értelemben vett sértetlensége, az állam politikai függetlensége vagy területi épsége, valamint az állami intézményrendszer működése.^[12]

Az előbb bemutatott tipizálás mellett érdemes megemlíteni egy másikat is. Ez a megoldás is három különleges helyzeti kategóriát különböztet meg, az emberi ráhatás mértéke alapján. Ennek értelmében önálló csoportba sorolhatók egyrészt a közvetlen emberi ráhatás eredményeként bekövetkező különleges helyzetek, például egy terrorcselekmény. Másrészt azok, amelyeket bár emberi tevékenység eredményez, ugyanakkor maga a különleges helyzet már nem az emberi cselekvés közvetlen következménye, például gazdasági krízis, vagy ipari katasztrófa. Végül harmadrészt megkülönböztethetjük a kizárólag természeti jellegű eseményeket, így a természeti katasztrófákat.^[13]

Egyes elméletek szerint nem kívánatos és nem is lehetséges annak meghatározása, hogy pontosan mely különleges helyzetek hozhatnak létre kivételes állapotot. A kivételes állapot ugyanis egy meglehetősen összetett fogalom,^[14] hiszen valamilyen különleges helyzetet egyedileg kell mérlegelni, figyelembe véve az alkotmányos demokrácia fenntarthatóságával kapcsolatos aggályokat is.^[15] Végül, de nem utolsósorban hangsúlyozni kell, hogy a kivételes állapoti intézkedések tipikusan az alapvető jogokat sértik,^[16] ráadásul a helyzet nem megfelelő „kezelése” nem csak az alapvető jogok garanciáinak rendszerét, hanem a demokratikus intézményrendszert, az alkotmányos demokrácia hosszú távú fenntarthatóságát is veszélyezteti.

Összefoglalva az eddigieket: különleges helyzetnek tekinthetjük tehát azokat az emberi ráhatással bíró, vagy közvetlen emberi ráhatás nélküli eseményeket, amelyek potenciális veszélyt jelentenek az állam és a társadalom működésére, a lakosság egészére, vagy jelentős részére. Hatásukat tekintve az állam és a társadalom addigi normális működését jelentős mértékben befolyásolják. A védekezés érdekében pedig a hagyományos jogrend által nem biztosított jogkorlátozó

[10] Chowdhury, 1989, 26.

[11] Chowdhury, 1989, 15–16.

[12] Chowdhury, 1989, 27.

[13] Elster, 2004, 240.

[14] Lee, 1984, 4.

[15] Oraá, 1992, 31.

[16] Tushnet, 2003, 274.

intézkedések bevezetése is szükségessé válhat. A különleges helyzetek tehát olyan előre nem látható, az állam, a társadalom és a jogrend alapjait fenyegető helyzetek, amelyek időben korlátozottak, és egyrészt gyors intézkedést igényelnek, másrészt pedig mindezt rendkívül rövid idő alatt.^[17]

II. JOGKORLÁTOZÁS ÉS KÜLÖNLEGES HELYZETEK

Az alapvető jogok korlátozásának kiindulópontjaként a kantianus és a haszonelvű megközelítést fontos megemlíteni, mint a két rivális álláspontot. A kantianus szemlélet szerint léteznek olyan jogok, szabadságok amelyeket az állam semmilyen körülmények között sem sérthet. Képviselői racionális érvekkel próbálják igazolni az emberi jogok létét és érvényességét, egyúttal pedig azt, hogy ezeknek a jogoknak az elismerése nem a közhaszon függvénye.^[18]

Ezzel szemben az emberi jogok korlátozásának haszonelvű felfogása értelmében az egyén a közösségi célok eszközévé válhat.^[19] Az utilitarista jogfelfogás a konzekvencialista (következményelvű) szemléletmód körébe sorolható. Ez utóbbi megközelítés szerint az emberek számára biztosított jogok nem önmagukban bírnak értékkel, hanem valamely társadalmilag hasznos (kívánatos) cél elérése érdekében. Szerintük az egyetemes emberi jogok, mint természetes jogok léte tudományosan nem bizonyítható fikció.^[20] Vagyis az egyéni jogok elismerése attól függ, hogy az a társadalom többségének hasznára (közjó) válik-e.^[21] Bár a haszonelvű irányzat a kantianussal rivális, nem ismeri el, hogy vannak emberi jogok. Ezen szemlélet szerint egy személy jogainak korlátozása, még ha ez halállal is jár, kisebb probléma, mint az ezzel járó nagyobb haszon (pl.: lázadás kitörése és az ennek keretében bekövetkező tömeges halálesetek). A morális emberi jogi érvelés ugyanakkor nem fogadja el ezt a megközelítést.^[22]

Fontos hangsúlyozni, hogy kivételes állapotban is ismert a fenti dilemma, egyes nézetek szerint pedig ezek a jogkorlátozások elfogadhatók. A kivételes állapot jogkorlátozást egy filozófia modellkísérlet, az ún. ketyegő bomba filozófiai modellproblémája illusztrálja, amely egyszerre mutatja be a különleges helyzet sürgős jellegét, az azonnali intézkedési kötelezettséget és a haszonelvű vagy éppen kantianus elveken nyugvó korlátozás igazolását. Az alapszituáció szerint egy időzített bomba nyilvános helyen való elhelyezésével alaposan gyanúsított személyt a rendőrség kihallgat. A szükségszerűséget, az azonnali intézkedési kötelezettséget, mint a különleges helyzetek egyik fontos jellemzőjét az időzített

[17] Vö. Zuckerman, 2006, 523.

[18] Takács, 1998, 235.

[19] Halmai – Tóth, 2003, 109–110.

[20] Halmai – Tóth, 2003, 42.

[21] Halmai – Tóth, 2003, 46.

[22] Halmai – Tóth, 2003, 110.

bomba testesíti meg, míg az intézkedésre jogosultat az eljáró rendőr. Az alapjogi kérdés az, hogy a gyanúsított személy megkínózható-e az információ megszerzése, a társadalom biztonsága érdekében, pusztán alapos gyanú alapján.^[23] A haszonelvű igazolás alapján ennek lehetősége biztosított, hiszen egyetlen személy jogainak korlátozásával számos ember élete menthető meg. A kantianus alapú igazolás ezt az érvelést elveti, ugyanis a haszonelvű megoldás nemcsak embertelen, hanem célját sem éri el. A kivételes állapoti jogkorlátozásnál is látható, hogy ez a két elmélet tekinthető kiindulópontnak.

A jogkorlátozási módokkal összefüggésben, általánosságban megkülönböztethetjük a jogkorlátozások formai és tartalmi követelményeit. A jogkorlátozás formai követelményei között találhatunk olyanokat, mint a szabályozási szint meghatározása, az alapjog-korlátozásra vonatkozó meghatározott eljárás követelménye. A formai kritériumok tehát azt határozzák meg, hogy egy adott alapvető jog korlátozásához milyen eljárási, formális követelményeknek kell megfelelni.^[24] Tekintettel arra, hogy a jogkorlátozás formai követelményei bár elengedhetetlenek, ugyanakkor nem jelentenek elégséges garanciát az alapvető jogok korlátozására, ezért nélkülözhetetlen az alapvető jogokat érintő jogszabályok tartalmi alkotmányossági vizsgálata, avagy a korlátozás tartalmi követelményeinek meghatározása. Ennek gyakorlati megvalósulása a különböző alapjogi jogkorlátozási tesztek, az intézményvédelmi jogkorlátozások, a korlátozás alkotmányos céljai, vagy éppen az általános és speciális klauzulák alkalmazása.^[25] Fontos hangsúlyozni, hogy az alapjogok korlátozásának megengedhetősége során a különböző bírói fórumok szerepe kulcsfontosságú. Igaz ez akkor is, ha ezekben a kérdésekben a jogviták eldöntésére a hagyományos megközelítéstől eltérő módszereket alkalmaznak.^[26]

A korlátozás legitim célja és a megfelelő korlátozási tesztek együtt képezhetik a korlátozás tartalmi követelményeit. A jogkorlátozás legitim célja elsődlegesen tehát valamely másik alapjog érvényesülése, védelme, vagy az alkotmányból következő államcélok, alkotmányos célok és értékek, valamint közérdekek. Témám szempontjából külön meg kell említeni a különleges helyzeteket, mint az alapjog-korlátozás egyik legitim célcsoportját. Egyetértek azzal a megközelítéssel, miszerint a különleges helyzetek egy speciális jogkorlátozást valósíthatnak meg, vagyis a jogkorlátozás speciális legitim céljai, amely egyes alkotmányos

[23] A „ketyegő bomba filozófiai modell problémája” eredendően egy olyan modellkísérlet, amelyet a kínzás jogszerűségével kapcsolatos etikai viták során használnak. Azokat pedig, akik a kínzás kivételes állapoti megengedhetősége mellett érvelnek konzekvencialistáknak nevezzük. Erről lásd részletesen: Posner – Vermeule, 2006, 671–676.; Dershowitz, 2002, 142–163.; Ackerman, 2006, 485. Magyar, nyelven megjelent: Ackerman, 2008, 131–147., Ginbal, 2008, 20–30. és 357–365., valamint a „legális” kínzás eseteiről: 165–267.

[24] Az alapjog-korlátozás formai követelményeiről a legtöbb szakirodalom ugyanazokat a követelményeket állapítja meg. Erről részletesen lásd többek között: Halmi – Tóth, 2003, 114–123.; Balogh, 2011, 51–58.; Chronowski – Drinóczi – Petrétai – Tilk – Zeller, 2010.

[25] Erről részletesen lásd: Halmi – Tóth, 2003, 123–125.

[26] Pozsár-Szentmiklósy, 2016, 11.

demokráciákban többet jelent, mint korlátozás, hiszen – meghatározott korlátozhatatlan jogok kivételével – a jogok időleges felfüggesztését is lehetővé teszi, az egyének számára pedig elzárja bizonyos alapjogok gyakorlását.^[27] Itt szükséges utalni arra, hogy az alapjog államhatalom általi felfüggesztése az alapjog legsúlyosabb korlátozásának minősül,^[28] vagyis a korlátozhatóság és a felfüggeszthe-tőség fokozati különbséget is jelöl.^[29] A különleges helyzetek tehát egy speciális alapjog-korlátozási legitím célt biztosítanak. A különleges helyzetekre történő hivatkozással való alapjog-korlátozás veszélye éppen abban áll, hogy ezeknek a helyzeteknek a meghatározása rendkívül nehéz, így sok esetben alapul szolgálhatnak – egyébként indokolatlan – rendkívüli jogkorlátozásokra. Ki kell emelni ugyanakkor, hogy kivételes állapotban a normális körülmények között el nem fogadható közhatalmi beavatkozásokat is indokolhat a közérdek. Például ilyenkor is mindenkinek biztosítani kell a bíró elé állításhoz való jogot, de a „lehető legrövidebb időn belül” kitélt már a különleges helyzet sajátosságainak megfelelően kell értelmezni. Kivételes állapotban a különleges helyzetre tekintettel bevezetett személyiszabadság-korlátozások alkotmányosságának megítélése nem kizárólag a kivételes állapot fennállásától függ, hanem attól is, hogy a szabadságkorlátozás szükségesnek és arányosnak minősül-e az adott körülmények között.^[30]

III. A KIVÉTELES ÁLLAPOT MEGHATÁROZÁSÁNAK NEHÉZSÉGEI: JOGON BELÜL VAGY AZON KÍVÜL?

Az eddigieket összefoglalva megállapítható, hogy a kivételes állapot tipikusan valamely különleges helyzetre adott válasz, egyúttal pedig olyan intézkedések összessége, amelyek rendes körülmények között nem lennének alkotmányosak. Ilyenkor tehát az állam olyan kihívással szembesül, amikor a fennmaradása érdekében bizonyos alapvető demokratikus működési elveinek részleges, vagy teljes feladását kell vállalnia. Az intézkedésre jogosult kivételes hatalommal való visszaélésének veszélye miatt a kivételes állapot mindazonáltal egy rendkívül veszélyes fegyver is lehet.^[31] Ezzel összefüggésben szükséges beszélni arról is, hogy különleges helyzetekben az intézkedésre jogosultnak (kötelezettnek) van egy megnyugtatósi funkciója: „nyugalom, a helyzet urai vagyunk”.^[32] Ebből pedig az következik, hogy az intézkedésre jogosultnak látványosan és hatékonyan, de egyúttal gyorsan kell intézkednie. Ráadásul a legtöbb esetben ez a megnyugtatósi funkció teremti meg a kapcsolatot a különleges helyzet és a kivételes állapot

[27] Chronowski – Drinóczi – Petrétei – Tilk – Zeller, 2010, 30–31.

[28] Ádám, 1994, 35.

[29] Gárdos-Orosz, 2009, 432.

[30] Tóth, 2009, 1957. Lásd még: Tóth, 2005, 9.

[31] Scheppele, 2004, 4. http://lsr.nellco.org/upenn_wps/55 (2012. szeptember 6-i letöltés).

[32] Ackerman, 2006, 44–45.

között. Ugyanis azt feltételezi, hogy a jog számára szükséges egy olyan megoldás, amely egyrészt biztosítja az azonnali intézkedések lehetőségét az államnak – ezáltal megnyugtatta a társadalom tagjait – másrészt pedig sikeresen „átmenti” az alkotmányosságot a különleges helyzet elmúltával. A probléma az, hogy világunk gyors változásait, a szabályozás nem mindig tudja azonnal követni, ráadásul a legtöbb esetben nem képes egyidejűleg a különleges helyzetek hatékony kezelésére és az intézkedésre jogosult visszaélési lehetőségeinek kizárására. Ha ugyanis a különleges helyzetben intézkedésre jogosult részére szinte korlátlan hatalmat biztosítunk, kevés kontrollfunkcióval, akkor csak rajta múlik, hogy visszaél-e a helyzettel annak érdekében, hogy hatalmát megerősítse. A könnyebb kormányozhatóság érdekében az intézkedésre jogosult a tényleges fenyegetettség elmúltával a különleges helyzet veszélyére hivatkozással tarthatja fenn a pánikot, ezáltal gyorsabb, hatékonyabb és nem utolsósorban a saját politikai érdekeit szolgáló intézkedéseket a hatalommegosztás korlátai nélkül teheti meg.^[33] A dilemma tehát az, hogy miként képes az alkotmányos demokrácia megőrizni identitását, ha a különleges helyzetre hivatkozással kockáztatja elveit és értékeit.

Az eddigiek alapján kérdés továbbá, hogy ha a kivételes állapot nem tekinthető egyértelműen a rendes jog részének, akkor lehetséges-e jogi aspektusból történő vizsgálata. A fenti kérdés a kivételes állapot problémakörének két aspektusát mutatja meg. Egyrészt arra keresi a választ, hogy a kivételes állapot hol helyezkedik el a jogrendszerrel való viszonyában, másrészt pedig arra, hogy a kivételes állapot kezelésére milyen megoldások, modellek képzelhetők el. Egyes szerzők akként vélekednek, hogy a különleges helyzet kezelhető alkotmányos keretek között, míg mások szerint a kivételes állapot a jogrendszer számára nem ismerhető fel.^[34] Előbbiek ezért fontosnak tartják az intézkedésre jogosult alkotmányos kontrollját, míg utóbbiak szerint a különleges helyzet kezelése érdekében az állam, a társadalom védelme megkívánja a széles körű hatalmat. A kivételes állapot lényegét leghatásosabban megfogalmazó kortárs szerzők abból indulnak ki, hogy az sem az alkotmányos rendszer részét képező, vagy azon túli, sem pedig az egész jogrenden kívüli jelenség, hanem egyfajta küszöb (*threshold*),^[35] vagy jogi fekete lyuk (*legal black hole*).^[36] Ez a meghatározás értelemszerűen arra keresi

[33] Vö. Ackerman, 2006, 59.

[34] A dolgozat ezen pontján csak utalnék az egyes megközelítési módokra, ugyanakkor a különböző elméleteket, szerzők szerinti megosztásban a következő fejezetben fejtem ki részletesen.

[35] Agamben, 2005.

[36] Vö. erről: Dyzenhaus, 2006. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy Dyzenhaus a jogi fekete lyuk metaforát nem saját elméleteként határozta meg, hanem ezzel kívánja leírni a Carl Schmitt által képviselt irányzat problémáját. Ebben a „fekete lyukban” az a veszélyes, hogy ha érvényesül is valamilyen rend, az semmi esetre sem tekinthető „jogrendnek”, vagyis a jogi kontrollszerep hiányában a kivételes állapot felőrli az alkotmányos értékeket. Éppen ezért elengedhetetlennek tartja a bírói kontrollfunkció fenntartását, amely feladat nem jelent mást, mint az alkotmányos demokrácia minimumának megőrzését. Éppen ezért Dyzenhaus szerint optimális esetben jogi szürke zónának tekinthető a kivételes állapot, amely bár lehetővé teszi a rendes jog szempontjából egyébként tilalmazott jogkorlátozásokat, ugyanakkor a bírói felülvizsgálat garanciát jelent az alkotmányos minimum fenntartására.

a választ, hogy a kivételesség, a kivételes állapot – ha jogi jellege nem egyértelmű – miként viszonyul a rendes jogrendhez. Giorgio Agamben rendkívül hatásosan mutatott rá a jelenséggel kapcsolatos kettősségre.^[37] Álláspontja szerint, ha elfogadjuk a kivételes állapotnak az általam is bemutatott kettős felfogását, miszerint az vagy a jogrenden belül, vagy pedig azon kívül helyezkedik el, akkor az alábbi problémákkal kell szembesülnünk. Ha a kivételes állapot karakterjegye a jogrend időleges, vagy teljes felfüggesztése, akkor miként lehetséges, hogy a felfüggesztett jogrend mégis hatással van a kivételes állapot kezelésére? Miként fogadható el a jogtalanság a jogrenden belül? Abban az esetben pedig, ha abból indulunk ki, hogy a kivételes állapot a jogrenden kívül helyezkedik el, akkor miként működhet a jogrend egy olyan hézaggal, amely éppen az állam szempontjából sorsdöntő kérdésekre vonatkozik. Ezek a dilemmák Agamben szerint úgy oldhatók fel, ha elfogadjuk, hogy a kivételes állapot jellegét nem a jogrenden kívüli, avagy az azon belüli jelleg határozza meg, hanem egy olyan közömbös zónát kell feltételeznünk, ahol a kint és a bent nem kizárják, hanem pusztán elhomályosítják egymást. Ebben a felfogásban tehát a kivételes állapot vagy-vagy jellege helyett annak is-is jellege dominál, azaz a kivételes állapot nem csak a jogrenden kívül, avagy azon belül képzelhető el, hanem egy kicsit mindkét állítás igaznak tekinthető. A modern kivételes állapot meghatározása szerinte annak a megkísérlése, hogy a kivételességet úgy határozzuk meg a jogrendhez való viszonyában, hogy létrehozunk egy átmeneti zónát a jog(rend) és a (a jogon kívüli) valóság között.^[38]

A kérdés továbbgondolásához most hipotetikusán fogadjuk el Carl Schmitt azon tézisé, hogy kell lennie egy döntésre jogosultnak, egy szuverénnek. Ebben az esetben felmerül a kérdés, hogy az intézkedésre jogosult pontosan milyen felhatalmazással bír, vagyis a jog rendszerében hol helyezkedik el, milyen eszközei lehetnek? A szuverén továbbá a rendes jogrenden kívül áll, ugyanakkor hozzá is tartozik, ugyanis ő az, akinek döntenie kell arról, hogy szükséges-e az alkotmány egészének felfüggesztése.^[39] Ez nem jelent mást, mint hogy a szuverén egyidejűleg az alkotmányos renden kívül és belül helyezkedik el.^[40] Függetlenül azonban attól, hogy az adott megoldási javaslat a rendes jogrend felfüggesztését, avagy annak kivételes állapotban való további alkalmazását határozza meg, a cél mindkét esetben az alkotmányos demokrácia, a jogállam helyreállítása és ezzel egyidejűleg a különleges helyzettel szembeni hatékony védekezés biztosítása. A kivételes állapot jogon kívüliségét vallók álláspontját foglalta össze Rossiter is, aki szerint „a demokráciáért semmi nem túl nagy áldozat, legkevésbé magának a demokráciának az ideiglenes felfüggesztése”.^[41] Abból indult ki, hogy ha a helyzet különleges,

[37] Agamben, 2005, 23–24.

[38] Agamben, 2005, 26.

[39] Schmitt, 2005, 7.

[40] Ennek a paradoxonnak a szemléletes bemutatását rendkívül hatásosan végezte el: McNulty, 2008, 5–6.

[41] Levinson, 2005, 28.

akkor a cél (ti.: a demokratikus intézményrendszer helyreállítása) érdekében ideiglenesen szinte bármilyen eszköz felhasználható. Ezen megoldás legszélsebbebb pontján állók számára a jogvédelem teljes mértékben feláldozható a hatékony védekezés érdekében. A probléma ezzel kapcsolatban az, vajon ha egyszer legálissá tesszük például a kényszervallatást, akkor a jövőben vállalható-e az alkotmányos demokrácia, egy ilyen sérelem után. Továbbgondolva a kérdést: ha az alkotmányos demokrácia kivételes állapotban nem riad vissza a diktatúrákat jellemző intézkedési mechanizmusoktól, akkor az egyáltalán alkotmányos demokrácia-e a továbbiakban? A kritikusok joggal aggódnak amiatt, hogy ha kivételes állapotban a legsötétebb diktatórikus eszközöktől sem riadunk vissza, akkor mi akadályozza meg, hogy a veszély elmúltával sem cselekszünk így?

A másik, joguralminak tekinthető felfogás a fenti problémából kiindulva amellett érvel, hogy ha a demokratikus értékeket és a jogvédelem minimális garanciáit elvetjük a hatékonyság és az állam önvédelmének jegyében, akkor a demokratikus értékrend jelentős sérelmet szenved. Emiatt pedig a jogállam egy olyan lefelé tartó spirálba kerül, amely hosszú távon annak teljes erőzóját eredményezi. Ennek megakadályozása pedig csak úgy lehetséges, ha a különleges helyzetet a hagyományos jog eszközével kezeljük. Ez utóbbi irányzat kritikusi ugyanakkor joggal állítják azt, hogy ebben a megoldásban bár a jogvédelem intézményrendszere és a demokratikus értékrend teljes mértékben érintetlen marad, ugyanakkor a rendes jog eszközével, mechanizmusaival nem hatékony, sőt a fenyegetéshez képest túlzottan is körülményes a védelem mechanizmusa, amely így nem csak a jogállam, hanem egyenesen az államnak a végét is eredményezheti.

IV. SZABÁLYOZÁSI MEGOLDÁSOK: MONISTA ÉS DICHOTÓM KIVÉTELES ÁLLAPOTI MODELLEK

A legtöbb alkotmányos demokrácia a különleges helyzetekre a társadalom, az állam megóvása, egyúttal a jogrend védelme érdekében biztosítja a hagyományos szabályoktól való eltérést, továbbá az alapvető jogok korlátozásának, felfüggesztésének lehetőségét. A kivételes állapottal kapcsolatos szabályozási megoldások jellemzően a végrehajtó hatalom kezében összpontosítják a hatalmat.^[42] Amíg az alkotmányos demokráciák hagyományos jogrendjükben a hatalommegosztás elvén alapulnak, addig kivételes állapotban az azonnali döntési kényszer miatt általában a mindenkor végrehajtó hatalom letéteményesét többletjogosítványokkal ruházzák föl, legtöbb esetben maguk az alkotmányok. Vagyis a hatalom megosztását a hatalom ideiglenes koncentrációja váltja fel. A különleges helyzetekre adandó válaszok tekintetében azon alkotmányok, amelyek szabályozzák

[42] Barendt, 1998, 168.

a kivételes állapotot,^[43] két alternatíva közül választhatnak.^[44] Az első megoldás szerint az alkotmánynak csak egy világos rendelkezése szól a kivételes állapotról és a jogkorlátozásról. Ilyen generálszabályt tartalmaz többek között a francia alkotmány 16. cikke, amely az elnök számára különleges intézkedési lehetőségeket biztosít arra az esetre, ha a köztársasági államberendezkedést, a nemzet függetlenségét, területi integritását, a nemzetközi kötelezettségek teljesítését azonnali és komoly veszély fenyegeti. A második megoldás a különleges helyzetekre adandó válaszok tekintetében részletes, számos garanciális elemmel kiegészített szabályokat tartalmaz.^[45] Ilyenkor az alkotmány (vagy alkotmány erejű törvény) szabályokat állapít meg a különleges helyzetek kezelésére^[46] annak érdekében, hogy egyidejűleg biztosítsa az állami és társadalmi rend hatékony védelmét, valamint a beépített garanciákkal az alkotmányos rend visszaállítását. Vagyis ezek a garanciák az intézkedésre jogosult kivételes állapottal történő visszaélését kívánják megelőzni. Mivel azonban a különleges helyzeteknek számtalan formája lehet, ezért nem mindig jó megoldás az, ha egy adott alkotmány a kivételes állapotot túl részletesen szabályozza. Ezek a szabályok részletességük miatt sokszor nem képesek követni a változásokat, így számos különleges helyzetnél nem alkalmazhatók a kivételes állapotról vonatkozó hatékony és garanciális rendelkezések. Egy, a kivételes állapot által el nem ismert különleges helyzetet tehát a rendes jog eszközével kell kezelni, ami nem csak azt eredményezheti, hogy a kivételes állapot észrevétlenül beépül a rendes jogrendbe, hanem hivatkozási alapként is szolgálhat a hatalom kizárólagossága iránti törekvések számára. Attól függetlenül, hogy az alkotmány tartalmaz-e részletes, garanciális szabályokat, avagy sem, mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a modern alkotmányos demokráciák kivételes állapotú modelljei nem nélkülözhetik a bírói felülvizsgálat lehetőségét. Az egyéni jogvédelmet ugyanis nem tudja hatékonyan biztosítani a törvényhozás, az intézkedésre jogosult (végrehajtó hatalom) számára pedig a hatékony jogvédelem az intézkedések sürgőssége miatt nem tekinthető prioritásnak. Vagyis a helyes alkotmányos demokratikus elveken alapuló kivételes állapotú rezsim a klasszikus hatalommegosztás elvéhez hasonló kontrollmechanizmust is ismer.

[43] Hangsúlyozni kell, önmagában az a tény, hogy az alkotmány nem tartalmaz önálló kivételes állapotú szabályokat, még nem jelenti azt, hogy egy különleges helyzetben ez az alkotmányos demokráciára nagyobb veszélyt jelentő megoldás lenne. Sőt, a bírói jogvédelem fenntartása esetén sokkal inkább az alkotmányos demokrácia irányába hathat, mint azok a modellek, melyek elismerik a kivételes állapotú rendes alkotmányon túli jellegét.

[44] Dyzenhaus, 2012, 442.

[45] Kim Lane Scheppele szerint ezzel a megoldással leginkább az újabb, modernebb alkotmányok élnek. Az alkotmányok kivételes állapotú szabályainak részletes kidolgozása, valamint garanciális szabályok lefektetése (pl.: kivételes állapotban is korlátozhatatlan alapjogok) ezeknél az alkotmányoknál a weimari alkotmány bukásával, a weimari alkotmányos rendszer eróziójával szembeni reakciónak tekinthető. Ilyen megoldást többek között a német, a magyar, vagy például a dél-afrikai alkotmány tartalmaz. Vö.: Scheppele, 2004, 72.

[46] Részletes, önálló kivételes állapotú fejezetet többek között Magyarország Alaptörvénye (48–54. cikk) és a német alkotmány (115/A.–115/L. cikk) tartalmaz.

Végül a harmadik alkotmányos megoldás a kivételes állapotra nem vagy csak közvetett módon tartalmaz szabályokat.^[47]

Bár a részletes alkotmányi szabályozás hívei — amely megoldás eredendően a francia ostromállapotra vezethető vissza és kontinentális gyökerű^[48] — az alkotmányban foglalt eljárási garanciák fontosságát emelik ki az alkotmányos demokrácia megóvása érdekében, mégis a történelem során számos példát láthattunk arra, hogy miként válik egy alkotmányos demokrácia autokratikus, diktatórikus rezsimmé.^[49] A kevésbé részletes szabályozás természetesen szintén felveti a visszaélés lehetőségét.

Az eddigi ismereteket felhasználva két kivételes állapoti rendszert különböztet meg, a dichotóm és a monista modellt. Mindkettő megoldás arra kíván választ adni, hogy mit tehet egy legitim kormányzat akkor, amikor egy különleges helyzet az állam létét, a társadalom biztonságát fenyegeti?^[50] Amíg a monisták amellett érvelnek, hogy a különleges helyzet a rendes jog által felismerhető és kezelhető probléma, addig a dichotóm rendszer hívei szerint annak kezelése már a rendes jogon kívüli kategória, a hagyományos jogi eljárások nem kellően hatékonyak, így feltételezik a normális-kivételes állapot közötti cezúrát.^[51]

A dichotóm modell elnevezés a két állapot, vagyis a normális és a kivételes állapot közti váltásra utal. Az egyik jelenléte ráadásul kizárja a másikat, vagyis a normális és a kivételes állapot jól megkülönböztethető egymástól. A dichotóm rendszerben az állam létét fenyegető súlyos veszéllyel szembeni védekezés indokolhatja a jogon kívüli, a rendes jog szabályozási terrénumán túli fellépést.^[52] Bár a jog szabályok alkalmazásával operál, tehát szabályozás útján fejt ki hatását, ugyanakkor a különleges helyzeteknek éppen az a jellemzőjük, hogy nem láthatóak előre, ekként nem is alkalmasak az előzetes szabályozásra.^[53] Ráadásul az alkalmazkodás veszélyes, hiszen a jog előbb-utóbb akaratlanul is kivételes

[47] Kivételes állapotban például az amerikai alkotmány a *habeas corpus* alkalmazásának felfüggesztését teszi lehetővé, de ebben az esetben is biztosított a bírósági felülvizsgálat lehetősége.

[48] Vö. Bragyova, 1995, 253–254.

[49] Erre láthattunk példát többek között 1987-ben Paraguayban, valamint Tajvanon is. 1986-ban pedig a dél-afrikai kormány a nemzetközi kritikák kivédésére élt ezzel az eszközzel, amikor is kivételes állapotban, következetesen jogkorlátozó szabályokat tett a rendes jogrend részévé. I.: *The Second Interim Report to the Sixty-Third Conference of the International Law Association in Warsaw in 1988.*, hivatkozik: Fitzpatrick, 1994, 19.

[50] Scheppele, 2008, 165.

[51] Vö. Vázquez-Irizarry, 2010, 5.

[52] Scheppele, 2008, 165–166.

[53] Ennek az érvelésnek a klasszikus példája Carl Schmitt elméletében található meg legtisztábban. Schmitt adottnak veszi, hogy a különleges helyzetekre a rendes jog nem tartalmaz szabályokat. Kiindulópontja Robert von Mohl azon elmélete, mely szerint annak eldöntése, hogy az adott szituáció különleges helyzetnek tekinthető-e, nem lehet jogértelmezési, pontosabban jogalkalmazói kérdés. (Mohl, 1860, 626.; idézi: Schmitt, 2005, 6.) Schmitt szerint az alkotmányos liberalizmus válasza, amely képtelen arra, hogy értelmezze a döntést, mint önálló jelentést, nem megfelelő. A kivételes állapotról való döntés, viszont döntés a szó legszorosabb értelmében. Ugyanis egy rendes jogi norma képtelen felismerni a különleges helyzetek valamennyi formáját, így a kivételes állapot sem függhet egy konkrét normától. (Schmitt, 2005, 5–6.)

állapoti joggá válik, ezáltal pedig elveszíti rendes jog jellegét. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az alkotmány alkalmazásának teljes felfüggesztése a modern alkotmányos demokráciákban nem elfogadható, vagyis a dichotóm modellek sem ismerik el az alkotmány egészének felfüggesztését kivételes állapotban.

A monista modell hívei szerint ugyanakkor egy állam különleges helyzetben a rendes jog által biztosított reakciót adhat. Elismerik, hogy ezek a válaszok eltérőek lehetnek a béke idejű megoldásoktól, azonban a jog általi irányítottaságuk tekintetében nincsen különbség.^[54] Csak ez az egyetlen esély arra, hogy a kormányzat alkotmányos intézményként megőrizhető legyen, vagyis ne válhasson a hatalom kizárólagos birtokosává.^[55] Ez tehát nem jelent mást, mint azt, hogy a monisták is ismerik a kivételes állapot fogalmát, de azt nem fogadják el, hogy ehhez speciális jogrendre lenne szükség. Mivel a különleges helyzetre adott válasz nem kapcsolódik valamely speciális, a normálistól elválasztható jogrendhez, ezért ezek a megoldások sokkal nehezebben ismerhetők fel az elemző számára. Ugyanakkor a bíróságok szerepe kiemelt jelentőséggel bír a kormányzati intézkedések kontrollja tekintetében, hiszen részletes alkotmányi szabályozás és speciális eljárási korlátok hiányában ez az egyetlen, független alkotmányos kontroll. A monista rendszerek lényege tehát, hogy nem kívánják megkettőzni a jogot rendes és kivételes állapoti jogra, vagyis így a különleges helyzetre a jog uralma adta kereteken belül kívánnak megoldást találni.

A fenti két megoldás a modern kori alkotmányosság azon kérdésére adott válasznak is tekinthető, hogy vajon a kivételes állapotban a joguralom és az alapvető jogok védelme, avagy az állam és a társadalom biztonsága a fontosabb.^[56] Más kérdés, hogy a joguralom igénye a dichotóm modelleket is áthatja azáltal, hogy a modern alkotmányok számos garanciális szabályt igyekeznek beépíteni a kivételes szabályok közé, annak érdekében, hogy a hatalmi koncentráció megakadályozható legyen.

Fontos még egy dolgot megjegyezni: egy dichotóm alkotmány – feltéve, hogy részletes kivételes állapoti szabályokat tartalmaz – nem minden különleges helyzetet tud kezelni, vagyis elképzelhető, hogy az alkotmányban nevesített különleges helyzetekben a dichotóm, míg a nem szabályozott különleges helyzetekben a monista rendszer érvényesül. Ennek veszélye abban rejlik, hogy az adott különleges helyzetet nem a monista kivételes állapot hatálya alatt, hanem a normális jogrend részeként kezelik.

[54] Scheppele, 2008, 165.

[55] Scheppele, 2008, 165.

[56] Többek között ezzel a kérdéssel foglalkozik részletesen Jakab, 2011. Lásd még: Jakab, 2014, 240–263.

V. ÖSSZEGZŐ GONDOLATOK

Összességében az alábbi következtetéseket állíthatjuk meg: a különleges helyzetek számos formájában veszélyeztetik az alkotmányos demokráciák rendes működését. Nem csak az állami, társadalmi rend aspektusából szükséges a veszélyt hangsúlyozni, hanem azért is, mert a különleges helyzetre hivatkozással történő jogkorlátozás és hatalmi koncentráció akár az alkotmányos demokrácia lebontásához és a korlátlan (autoriter) hatalom kiépítéséhez is vezethet. Éppen ezért álláspontom szerint csak azon kivételes állapotok rezsimek felelnek meg az alkotmányos demokrácia követelményeinek, amelyek a joguralom elvét – a lehetőségekhez képest – ilyenkor is igyekeznek biztosítani. Dolgozatomban hangsúlyos szerepet kap a kivételes állapotnak a rendes joghoz való viszonya, az ezzel kapcsolatos álláspontokat igyekeztem maradéktalanul bemutatni. Az elméletek gyakorlati jelentősége a szabályozási modellekben manifesztálódik, amelyek kettősséget mutatnak. Egyes modellek a szabályozás szintjén is ismerik a kivételes állapot rendes joghoz képest eltérő szabályozásának lehetőségét (dichotóm modellek), míg a másik, szintén alkotmányos demokratikus megoldások ilyen szabályokat nem tartalmaznak (monista modellek). Ez utóbbi esetekben a különleges helyzetre adott válasz és a lehetséges felülvizsgálat, alapjogvédelmi mechanizmus rendszere determinálja az adott modell demokratikus jellegét. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni: önmagában a részletes alkotmányi szabályozás sem biztos, hogy hosszú távon segíti az alkotmányos demokrácia fennmaradását különleges helyzetekben.

IRODALOM

- Ackerman, Bruce (2003): *Before the Next Attack - Preserving Civil Liberties in an Age of Terrorism*. Yale University Press, New Haven - London.
- Ackerman, Bruce (2003): Terrorism and the Constitutional Order. *Fordham Law Review*, Vol. 75, No. 2. 475–488.
- Agamben, Giorgio (2005a): Az élet szerző nélküli műalkotás. A kivételes állapot, a káosz igazgatása és a magánszféra – Ulrich Railff beszélgetése Giorgio Agamben olasz filozófussal. *Fundamentum*, 3. szám, 65–69.
- Agamben, Giorgio (2005b): *Stato di eccezione (State of Exception)*. (ford. Attell, Kevin) The University of Chicago Press, Chicago
- Ádám Antal (2005): A biztonság az értékek között. *JURA*, 11. évf. 1. szám, 33–41.
- Ádám Antal (1994): Az alapjogokra vonatkozó alkotmányi rendelkezések továbbfejlesztésének lehetőségei. In: Ádám Antal (szerk.): *Alkotmányfejlődés és jogállami gyakorlat*. Hanns Seidel Alapítvány, Budapest, 9–42.
- Balogh Zsolt (2011): Általános rész. In: Schanda Balázs – Balogh Zsolt (szerk.): *Alkotmányjog - Alapjogok*. PPKE Jog és Államtudományi Kar, Budapest, 51–58.
- Bragyova András (1995): *Az új Alkotmány egy koncepciója*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest.
- Chowdhury, Subrata Roy (1989): *The Rule of Law in a State of Emergency - The Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency*. Printer Publishers, London.

- Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea – Petréttei József – Tilk Péter – Zeller Judit (2010): *Magyar alkotmányjog III. - Alapvető jogok*. Dialóg Campus kiadó, Budapest-Pécs.
- Derschowitz, Alan M. (2002): *Why Terrorism Works: Understanding the Threat, Responding to Challenge*. Yale University Press, New Haven and London.
- Dyzenhaus, David (2005): The state of emergency in legal theory. In: Ramraj, V. Victor – Hor, Michael – Roach, Kent (eds.): *Global Anti-Terrorism Law and Policy*. Cambridge University Press, Cambridge, 65–89.
- Dyzenhaus, David (2006): *The Constitution of Law: Legality in a Time of Emergency*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dyzenhaus, David (2008): The compulsion of legality. In: Ramraj, V. Victor (ed.): *Emergencies and the Limits of Legality*. Cambridge University Press, Cambridge, 31–59.
- Dyzenhaus, David (2012): States of Emergency. In: Rosenfeld, Michel – Sajó, András (eds.): *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford University Press, Oxford, 442–462.
- Elster, Jon (2004): Comment on the Paper by Ferejohn and Pasquino. *International Journal of Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, Vol. 2. No. 2. 240–243.
- Fitzpatrick, Joan (1994): *The Human Rights in Crisis – The International System for Protecting Rights During States of Emergency*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Gárdos-Orosz Fruzsina (2009): Alapjogok korlátozása. In: Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja*, I. Századvég, Budapest, 387–432..
- Ginbal, Yuvar (2008): *Why not Torture Terrorists - Moral, Practical and Legal Aspects of the „Ticking Bomb” Justification for Torture*. Oxford University Press, New York.
- Gross, Oren (2003): Chaos and Rules: Should Responses to Violent Crises Always be Constitutional? *The Yale Law Journal*, Vol. 112, No. 5, 101–223..
- Gross, Oren (2005): Stability and flexibility: A Dicey business. In: Ramraj, V. Victor – Hor, Michael – Roach, Kent (eds.): *Global Anti-Terrorism Law and Policy*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–27.
- Gross, Oren (2008): *Extra-legality and the ethic of political responsibility*. In: Ramraj, V. Victor (ed.): *Emergencies and the Limits of Legality*. Cambridge University Press, Cambridge, 60–94.
- Gross, Oren – Ni Aoláin, Fionnuala (2006): *Law in Times of Crisis – Emergency powers in theory and practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.) (2003): *Emberi jogok*. Osiris, Budapest.
- Jakab András (2014): Jogállamiság és terrorfenyegetettség. Az alkotmány normativitásának és az életmentő kényszer megengedhetőségének kérdése. In: Fekete Balázs – Horváthy Balázs – Kreisz Brigitta (szerk.): *A világ mi magunk vagyunk... Liber Amicorum Imre Vörös*. HVG-ORAC, Budapest, 240–262.
- Jakab András (2011): Breaching Constitutional Law on Moral Ground in the Fight against Terrorism. Implied Presuppositions and Proposed Solutions in the Discourse on ‘the Rule of Law vs. Terrorism’ *International Journal of Constitutional Law*, 58–78. <http://www.juridicas.unam.mx/wccl/ponencias/6/99.pdf>, (2014. augusztus 4-i letöltés)
- Kouroutakis, Antonios (2016): The Emergency Constitution of Greece: Ideal in Paper, Inefficient in Reality. *International Journal of Constitutional Law*, publ. 2016. március 30. http://www.iconnectblog.com/2016/03/the-emergency-constitution-of-greece-ideal-on-paper-inefficient-in-reality/?utm_source=feedburner&utm_medium=email&utm_campaign=Feed%3A+I-CONnect+%28I-CONnect+Blog%29 (2016. március 30-i letöltés)

- Lazar, Nomi Claire (2009): *States of Emergency in Liberal Democracies*. Cambridge University Press, New York.
- Lee, Hoong Phun (1984): *Emergency Powers*. Law Book Company, Sydney.
- Levinson, Sanford (2005): Alkotmányos normák tartós szükségállapot idején. *Fundamentum*, 3. szám, 17–29.
- McNulty, Tracy (2008): The Gap in the Law and the Border-Breaching Functions of the Exception. *Konturen*, Vol. 1. *Political Theology: the Border in Question* 1–26. <http://journals.oregondigital.org/konturen/article/view/1261/1271>, (2014. december 7-i letöltés)
- Mohl, Robert von (1860): *Staatsrecht, Völkerrecht und Politik: Monographien*, Verlag der H.Laupp'schen Buchhandlung, Tübingen.
- Oraá, Jaime (1992): *Human Rights in States of Emergency in International Law*. Clarendon Press, Oxford.
- Posner, Eric A. – Vermeule, Adrian (2006): Should Coercive Interrogation Be Legal? *Michigan Law Review*, Vol. 104. No. 4. 672–707.
- Posner, Eric A. – Vermeule, Adrian (2007): *Terror in the Balance – Security, Liberty, and the Courts*. Oxford University Press, New York.
- Pozsár-Szentmiklósy Zoltán (2016): *Alapjogok mérlegen – Az általános alapjogi tesztek dogmatikája*. HVG-ORAC, Budapest.
- Schanda Balázs – Balogh Zsolt (szerk.) (2011): *Alkotmányjog – Alapjogok*. PPKE JÁK, Budapest.
- Scheppele, Kim Lane (2004): Law in Time of Emergency. *Scholarship at Penn Law*, http://lsr.nellco.org/upenn_wps/55 (2012. szeptember 6-i letöltés).
- Scheppele, Kim Lane (2008): Legal and Extralegal emergencies. In: Whittington, Keith E. – Kelemen, R. Daniel – Caldeira, Gregory A. (eds.): *The Oxford Handbook of Law and Politics*. Oxford University Press, Oxford – New York, 165–184.
- Schmitt, Carl (2005): *Political Theology, Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. University of Chicago Press, Chicago.
- Takács Péter (1998): Emberi jogok. In: Szabó Miklós (szerk.): *Jogbölcseleti előadások*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 139–150.
- Tóth Gábor Attila (2009): A személyi szabadsághoz való jog. In: Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja II. Századvég*, Budapest, . 1995–2043..
- Tóth Gábor Attila (2005): A személyi szabadsághoz való jog az Alkotmányban. *Fundamentum*, 3. szám 5–33.
- Tushnet, Mark V. (2003): Defending Korematsu?: Reflections on Civil Liberties in Wartime. *Wisconsin Law Review* 273–307. <http://scholarship.law.georgetown.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1260&context=facpub>, 2003. (2013. március 9-i letöltés).
- Vázquez-Irizarry, William (2010): *Exception and Necessity: The Possibility of a General Theory of Emergency*. http://www.law.yale.edu/documents/pdf/sela/VazquezIrizarry_Eng_CV.pdf (2013. október 20-i letöltés)
- Zuckerman, Ian (2006): One Law for War and Peace? Judicial Review and Emergency Powers between the Norm and the Exception. *Constellations – An International Journal of Critical and Democratic Theory*, Vol. 13, No. 4, 522–545.